

УДК 37.013.42 : 316.613.434-053.6

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.4>

Лідія ГУЦУЛЯК

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська область, Україна, 08400

ORCID: 0000-0003-2490-3514

Бібліографічний опис статті: Гуцуляк, Л. (2022). Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Ввічливість. Humanitas*, 1, 22–28, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.4>

**ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ
ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті проаналізовано особливості профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Під агресивною поведінкою автор розуміє дії, що мають на меті заподіяння моральної або фізичної шкоди іншим, а саме – це поведінка, яка орієнтована на нанесення образи, або шкоди іншій людині чи предмету. Вказано, що профілактика агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виявлення і попередження агресивної поведінки. Зазначено, що необхідною умовою профілактичної роботи з підлітками, які проявляють агресивну поведінку є залучення до вирішення проблеми різних фахівців: класного керівника, соціального педагога, психолога, інспектора у справах неповнолітніх. Наголошено, що профілактика агресивної поведінки учнів є важливою умовою побудови конструктивного освітнього процесу, який повинен реалізуватися системно і комплексно. Автором зазначено, що існує первинна, вторинна і третинна профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Первинна профілактика включає в себе формування сприятливого мікроклімату в учнівському середовищі, адже саме комфортне середовище є підставою для конструктивного спілкування. Вторинна профілактика націлена на детальний розгляд питань профілактики агресивної поведінки підлітків в середовищі однолітків, ознайомлення учнів з даним поняттям, його структурою і наслідками. Третинна профілактика являє собою індивідуальну роботу з підлітками, що демонструють агресивність. Загалом, профілактична робота у закладі загальної середньої освіти націлена на надання підліткам можливості задовольнити свої інтереси, реалізувати свої потреби, проявити свої здібності, оцінити самого себе, бути оціненим іншими в ході роботи і, нарешті, спробувати знайти оптимальний варіант взаємин з однолітками і вчителями та вибрати прийнятну форму поведінки.

Ключові слова: підлітки, агресивна поведінка, профілактика, заклад загальної середньої освіти.

Lidiia HUTSULIAK

PhD in Pedagogy, Senior Lecturer at the Department of Social Pedagogy and Social Work, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, 30 Sukhomlynsko str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08400

ORCID: 0000-0003-2490-3514

To cite this article: Hutsuliak, L. (2022). Profilaktyka ahresyvnoi povedinky pidlitkiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity: teoretychnyi aspekt [Prevention of aggressive behavior of teenagers in institutions of general secondary education: a theoretical aspect]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 1, 22–28, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.4>

**PREVENTION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF TEENAGERS IN INSTITUTIONS
OF GENERAL SECONDARY EDUCATION: A THEORETICAL ASPECT**

In the article analyzed the features of prevention of aggressive behavior of teenagers in institutions of general secondary education. By aggressive behavior, the author understands actions aimed at causing moral or physical harm to others, namely – behavior that is aimed at insulting or harming another person or object. It is stated, that the prevention of aggressive behavior is a system of measures aimed at detecting and preventing aggressive behavior. It is noted, that a necessary condition for preventive work with teenagers who exhibit aggressive behavior is the involvement of various specialists in solving the problem: class teacher, social pedagogue, psychologist, inspector for juvenile affairs. It is emphasized, that the prevention of aggressive behavior of pupils is an important condition for building a constructive

educational process, which should be implemented systematically and comprehensively. The author notes, that there is primary, secondary and tertiary prevention of aggressive behavior of teenagers in institutions of general secondary education. Primary prevention includes the formation of a favorable microclimate in the pupils environment, because the comfortable environment is the basis for constructive communication. Secondary prevention is aimed at a detailed consideration of the prevention of aggressive behavior of teenagers among peers, acquainting pupils with this concept, its structure and consequences. Tertiary prevention is an individual work with adolescents who show aggression. In general, prevention work in institutions of general secondary education aims to give teenagers the opportunity to satisfy their interests, realize their needs, show their abilities, evaluate themselves, be appreciated by others in the course of work and finally try to find the best relationship with peers and teachers and choose acceptable form of behavior.

Key words: teenagers, aggressive behavior, prevention, institutions of general secondary education.

Актуальність проблеми. Невизначена і напружена соціальна, економічна і екологічна ситуація, що склалася в наш час, сприяє зростанню агресивних проявів, особливо в підлітковому середовищі.

На підлітків впливає велика кількість внутрішніх і зовнішніх чинників. Далеко не всі діти можуть контролювати свої вчинки. Зіткнення дитини зі світом інших дітей, а також світом дорослих і різноманітними явищами життя далеко не завжди відбувається безболісно. Часто при цьому у неповнолітнього відбувається руйнування багатьох уявлень, установок, зміна бажань і звичок, недовіра до інших. На зміну одним почуттям приходять інші, які можуть носити і патологічний характер. У дитини формуються внутрішні погляди, ворожі по відношенню до інших. Така дитина вважає агресивну поведінку прийнятною, вона не має в своїй поведінці іншого, позитивного досвіду.

Ситуація зростання агресивної поведінки підлітків зачіпає, з одного боку, суспільство загалом, з іншого, – викликає занепокоєння в освітян і батьків. Тому можна з упевненістю сказати, що проблема підліткової агресії є однією з найактуальніших у сучасній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існує велика кількість різноманітних розвідок, присвячених аналізу проблеми агресивної поведінки та її профілактики серед дітей та підлітків. Зокрема, агресію на теоретичному і прикладному рівнях розглядали у своїх працях такі зарубіжні вчені: Р. Ардрі, А. Бандура, А. Х. Басс, Л. Берковіц, Р. А. Берон, Д. Долорд, Д. Зільман, К. Лоренц, Н. Е. Міллер, Д. Тедеші, Р. Фельсон, С. Фешбах, З. Фройд та ін. Причини агресивної поведінки підлітків та чинники, що впливають на її формування, вивчають такі науковці, як: Л. Коваль, В. Оржеховська, О. Тулуб, А. Чолаку, С. Харченко, Є. Холостова. Питання методів профілактики агресивної поведінки підлітків у своїх наукових працях розгля-

дають Т. Журавель, О. Безпалько, М. Галагузова, І. Зверева, С. Зінченко, А. Капська.

Завдання профілактичної роботи з підлітками задекларовані у Законах України «Про повну загальну середню освіту» (2020), «Про охорону дитинства» (2001), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2009), Загальнодержавній програмі «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини до 2021 року» (2018).

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу літературних джерел проаналізувати особливості профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники агресивної поведінки мають різні точки зору щодо її сутності. Як відзначають Д. Річардсон і Р. Берон, сьогодні багато авторів сходяться на тому, що агресія – це будь-яка форма поведінки, націлена на заподіяння шкоди або образи іншій живій істоті, який не бажає подібного звернення (Сергєєва, 2016).

Агресивна поведінка людини іноді визначається як «агресія», а іноді – як «агресивність». Нерідко «агресія» і «агресивність» розглядаються як синоніми. Однак, необхідно розмежовувати «агресію» як специфічну форму поведінки і «агресивність» як психічну властивість особистості.

У соціально-педагогічній науці агресивною називають таку поведінку й таке ставлення людини, які, будучи ворожими, водночас не мають будь-яких об'єктивних причин, не можуть бути виправдані обставинами, що склалися, або міркуваннями морального чи юридичного характеру, зокрема необхідністю самооборони або захисту інших людей (Сергєєва, 2016; Соціальна педагогіка, 2008).

Підлітковий вік, з огляду психофізіологічних особливостей, є найризикованишим щодо формування агресивної поведінки через

перебудову гормонального фону, формування підліткових комплекс-реакцій, а також відсутності знань у підлітків з основ опанування своїх емоцій та почуттів (Мазоха, 2008).

Показником агресивності є кількість агресивних реакцій, що мають місце в дійсності або виявляються в фантазіях. Люди, котрі виділяються високою агресивністю, поведуться подібним чином в різних ситуаціях по відношенню до більшості людей і різних соціальних об'єктів. Агресія є одним з поширених способів вирішення проблем в складних ситуаціях, викликає агресивні дії, що застосовуються для подолання труднощів і зняття напруги, не завжди адекватних ситуації. Всі люди страждають тим чи іншим ступенем агресивності. Помірна агресивність – це якість скоріше позитивна, ніж негативна. Небезпечна надмірна і неконтрольована агресивність, що виходить за розумні межі (Лоренц, 1994).

Учений І. Підласий (2008) зазначає, що інтенсивність і неадекватність агресивних реакцій залежать від попереднього досвіду, культурних норм і стандартів, від реактивності нервової системи, сили і рівноваги нервових процесів, а також від сприйняття та інтерпретації різних подразників, здатних викликати агресію, і т.д.

Можна виділити комплекс причин, що викликають агресивність у підлітків, а саме: сімейний фактор, педагогічне середовище, особливості взаємин з однолітками, вплив ЗМІ, психічні стани і психологічні особливості.

У науці і практиці набули широкого поширення дві основні технології роботи з агресивними підлітками – це профілактика і реабілітація (Шахрай, 2009). Але проблему простіше попередити, ніж з нею боротися, тому в нашому дослідженні ми будемо розглядати технологію профілактики.

У соціологічному енциклопедичному словнику поняття «профілактика» трактується як система заходів, спрямованих на охорону здоров'я, попередження виникнення і поширення хвороб, поліпшення фізичного розвитку населення, збереження працездатності та забезпечення довголіття (Журавель, 2013).

Відома педагогиня Р. Овчарова (2001) у своїх публікаціях зазначає, що профілактика – це діяльність, здійснювана на рівні держави через систему заходів підвищення якості життя, мінімізацію факторів соціального ризику, ство-

рення умов для реалізації принципу соціальної справедливості.

За змістом профілактика буває соціальною, психологічною, педагогічною та медичною.

У енциклопедії для фахівців соціальної сфери зазначено, що профілактика соціальна – це діяльність спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ і їх небезпечним наслідкам (Енциклопедія для фахівців соціальної сфери, 2012).

Психологічна профілактика – це діяльність по попередженню можливого неблагополуччя в психічному і особистісному розвитку учнів і створення психологічних умов, максимально сприятливих для цього розвитку (Лящ, 2006).

Соціально-педагогічна профілактика – це система заходів соціального виховання, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку дітей і підлітків, що сприяють прояву різних видів їх активності (Золотова, 2006).

Профілактика агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виявлення і попередження агресивної поведінки (Сергєєва, 2006).

Профілактика агресивної поведінки учнів виступає важливою умовою побудови конструктивного освітнього процесу. Важливо розуміти, що це складний процес, який повинен реалізуватися системно і комплексно. Системність передбачає не одноразові заходи, останні здебільшого не дадуть ніякого ефекту, а комплексність, яка передбачає використання ресурсів всіх фахівців як внутрішніх (соціальних педагогів, психологів, учителів), так і зовнішніх (соціальні партнери).

Профілактика та попередження агресивної поведінки підлітків є обов'язковою у закладах загальної середньої освіти. Рання профілактика повинна мати такі напрямки:

- виявлення несприятливих факторів і десоціалізуючих впливів з боку найближчого оточення, які зумовлюють виникнення агресивної поведінки, і своєчасне усунення цих несприятливих впливів;

- сучасна діагностика агресивних проявів в поведінці підлітків і здійснення диференційованого підходу у виборі профілактичних засобів (Соціальна педагогіка, 2011).

Провідна роль у попередженні та корекції агресивності у дітей та підлітків належить

батькам. Однак велике значення відводиться соціальним педагогам, психологам та вчителям.

На думку А. Капської соціальний педагог закладу загальної середньої освіти – це фахівець із виховної роботи з дітьми, підлітками, молоддю, дорослими, який покликаний створювати сприятливі соціальні, навчально-виховні умови для розвитку й соціалізації особистості; це спеціаліст, який зайнятий у сфері соціально-педагогічної роботи і освітньо-виховної діяльності; він організовує взаємодію освітніх та позашкільних закладів та установ, сім'ї, громадськості з метою створення в соціальному середовищі умов для соціальної адаптації та благополуччя в мікросоціумі дітей та молоді, їх всебічного розвитку (Соціальна педагогіка, 2011).

Одним із завдань соціального педагога в закладі загальної середньої освіти є здійснення соціально-педагогічної профілактики.

При вирішенні проблеми агресивної поведінки перед соціальним педагогом закладу загальної середньої освіти стоїть ряд важливих завдань, а саме: пошук форм, методів, технологій роботи, які спрямовані на профілактику агресивної поведінки підлітків, усунення умов, які прямо або опосередковано роблять негативний вплив на вчинки і дії неповнолітніх.

Для успішного подолання агресивної поведінки необхідно навчити підлітків навичкам позитивного спілкування, взаємодії з іншими членами соціуму, вмінням знаходити мирні шляхи вирішення конфліктів (Сергєєва, 2006).

Профілактика може здійснюватися на декількох рівнях: первинна, вторинна і третинна.

Первинна профілактика агресивності підлітків є найважливішим рівнем соціально-педагогічної профілактики в закладі загальної середньої освіти.

Первинна профілактика агресивної поведінки учнів включає в себе формування сприятливого клімату в колективі педагогів і учнів, так як саме комфортне середовище є підставою для конструктивного спілкування. Крім того, знання педагогами вікових та індивідуальних особливостей дітей дозволить їм вибрати відповідні педагогічні прийоми взаємодії. Застосування сучасних технологій в освітньому процесі буде направлено на врахування особливостей сприйняття інформації сучасних дітей і подачу матеріалу в активних візуальних фор-

мах. Використання здоров'язберігаючих технологій дозволить підліткам зняти зайву напругу, яка потім не трансформується в агресивні спалахи. Розвиток цінностей здорового і безпечного способу життя в учнів також виступає основою попередження агресивної поведінки. Створення на заняттях і уроках ситуацій досягнення успіху дітьми дозволить їм відчувати впевненість в собі і відмовитися від неконструктивних способів самореалізації. Важливо розуміти, що на будь-якому уроці має сенс будувати профілактику агресивної поведінки учнів. Так, на уроках фізичної культури можна давати учням можливість виплеснути зайву активність. Уроки гуманітарного циклу можуть включати в себе бесіди про сенс життя, життєві цінності. На прикладі історичних героїв, або літературних персонажів можна обговорити їх життя і різні вчинки. Включення у позаурочну діяльність і додаткову освіту учнів дозволить знайти їм прихований потенціал і зайняти вільний час. Розвиток соціальної активності через включення в різні акції, квести, флешмоби, проєкти також буде корисним в аспекті профілактики агресії з боку дітей (Журавель, 2013; Золотова, 2006; Чемодурова, 2010).

Якщо первинна профілактика не передбачає розгляд питань агресивності, то вторинна націлена на цю тему більш адресно. Йдеться про те, що соціальний педагог у співпраці з класним керівником повинні розглядати питання профілактики агресивної поведінки в середовищі однокласників. Має сенс ознайомити учнів з даним поняттям, його структурою і наслідками. На прикладі відеофрагментів з фільмів обговорити ситуації прояву агресії та їх впливу на всіх учасників. Також, соціальному педагогові доцільно проводити діагностику згуртованості колективу та ймовірності виникнення цькування, розвивати навички безконфліктної взаємодії у підлітковому середовищі. Соціальний педагог може виступати на батьківських зборах, педагогічних радах з практичними рекомендаціями щодо попередження агресивної поведінки учнів у школі (Костіна, 2018).

Третинна профілактика являє собою індивідуальну роботу з підлітками, що демонструють агресивність. Це важливо для попередження трансформації девіантної (що відхиляється) поведінки в делінквентну (протизаконну) поведінку (Будуємо майбутнє разом, 2016). На

даному етапі відбуваються бесіди класного керівника та соціального педагога з батьками таких підлітків. Зокрема батькам роз'яснюються їх права і обов'язки, а також здійснюється апеляція до батьківської відповідальності. Йдеться, в тому числі, про адміністративну відповідальність за недотримання батьківських обов'язків. Також залучаються фахівці комісії у справах неповнолітніх для проведення роз'яснювальних бесід з учнями та їх батьками.

Відомо, що в підлітковому віці здійснюються складні процеси розвитку самосвідомості, формування системи цінностей, яка визначає новий тип відносин з соціумом. Однак в ряді психолого-педагогічних досліджень відзначається той факт, що в освітньому процесі школи відсутня система форм і методів роботи, які забезпечує досягнення учнями комунікативної компетентності. При цьому важливою особливістю комунікативної компетентності є її здатність до формування успішної діяльності особистості в мінливих умовах соціального оточення. Для різних сфер професійної взаємодії фахівців наявність комунікативної компетентності є важливою якістю. Тому її розвиток в учнів підліткового періоду є одним з головних напрямків в сучасній освіті, так як суспільство вимагає наявності високого рівня комунікативної культури у людини (Лящ, 2006).

Крім того, на наш погляд, спеціально організована діяльність, спрямована на розвиток комунікативної компетентності та самосвідомості, дозволить підліткам розширити репертуар соціальної поведінки, дозволить освоїти соціально прийнятні форми поведінки, відповідно, зменшить агресивні реакції за рахунок більш ефективних соціальних дій.

У роботі по профілактиці агресивної поведінки підлітків можуть використовуватися різноманітні методи, одним з яких є дискусія – це метод обговорення і вирішення спірних питань. Результатом її може бути спільна угода, краще розуміння, новий погляд на проблему, спільне рішення. Дискусія передбачає спілкування, що є провідним видом діяльності в підлітковому віці. Дискусія високоефективна для закріплення відомостей, осмислення проблеми і формування ціннісних орієнтацій (Золотова, 2006).

Для зняття дратівливості і напруги, наявних на тлі гормональної перебудови, в роботі з підлітками можуть використовуватися ігрові вправи.

Важливим методом профілактики є інтерактивна гра – активний метод навчання, заснований на досвіді, отриманому в результаті спеціально організованої соціальної взаємодії учасників з метою зміни індивідуальної моделі поведінки. Тобто, це такі методи, які організують процес соціальної взаємодії, на підставі якого в учасників виникає якесь «нове» знання, яке виникло безпосередньо в ході цього процесу, або що стало його наслідком. Результатом добре організованої і ефективно проведеної інтерактивної гри можуть бути зміни в сприйнятті учасників, інсайт, який призводить до швидкого, негайного вирішення або нового розуміння наявної проблеми (Золотова, 2006).

Необхідною умовою профілактичної роботи з підлітками, які проявляють агресивну поведінку є залучення до проблеми різних фахівців: класного керівника, соціального педагога, психолога, інспектора у справах неповнолітніх.

Класний керівник є сполучною ланкою в комплексній групі фахівців з організації профілактичної роботи з підлітками. Він робить первинний запит фахівцям і дає первинну інформацію про дитину (Шквир, 2020).

Не менш важливим фахівцем в даній проблемі є психолог. Він вивчає особистість учня і колективу класу, аналізує адаптацію дитини в середовищі, виявляє дезадаптованих учнів, вивчає взаємини підлітків з дорослими і однолітками. В його обов'язки також входить підбір діагностичних методик для організації профілактичної та корекційної роботи (Чемодурова, 2010).

У крайньому випадку, коли агресивна поведінка виходить за рамки допустимої, до взаємодії залучається інспектор у справах неповнолітніх. Він проводить пропаганду правових знань в освітній установі, бере участь у проведенні батьківських зборів, класних годин. Спільно з представниками педагогічного колективу освітнього закладу в класах зі складною психолого-педагогічною обстановкою проводить профілактичні бесіди, інші необхідні заходи. На основі вивчення психологами і соціальними педагогами причин девіантної поведінки неповнолітніх, конфліктних ситуацій в сім'ях вживає заходів щодо їх усунення.

Корекційна спрямованість профілактичної роботи полягає в тому, що підліткам надається можливість задовольнити свої інтереси, реалі-

зувати свої потреби, проявити свої здібності, оцінити самого себе, бути оціненим іншими в ході роботи і, нарешті, спробувати знайти оптимальний варіант взаємин з однолітками і вчителями та вибрати прийнятну форму поведінки (Федорченко, 2007).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, в контексті профілактики агресив-

ної поведінки підлітків у закладі загальної середньої освіти доцільно говорити про здійснення первинної і вторинної профілактики агресивної поведінки. З цією метою здійснюються профілактичні заходи, впроваджуються профілактичні програми та використовуються різноманітні форми та методи роботи з підлітками, схильними до проявів агресивної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Будуємо майбутнє разом : програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді / за заг. ред. Т.В. Журавель, М.А. Снітко. Київ : б. в., 2016. 249 с.
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за ред. І. Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
3. Журавель Т.В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка : навч. посібник* / за заг. ред. О.В. Безпалько. Київ : Академвидав, 2013. С. 85–101.
4. Золотова Г.Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки студентів (на прикладі навчальних закладів I-II рівня акредитації) : автореф. дис. ... канд. пед. Наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2006. 22 с.
5. Костіна В.В. Професійна підготовка майбутніх фахівців соціальної галузі до профілактики дезадаптації учнів у різних соціальних інституціях : монографія. Харків : ХОГОКЗ, 2018. 364 с.
6. Лоренц К. Агрессия. Москва : Прогресс; Универс, 1994. 272 с.
7. Лящ О.П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2006. 20 с.
8. Мазоха І.С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Одеса, 2008. 19 с.
9. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. Москва : Сфера, 2001. 80 с.
10. Підласий І.П. Педагогіка : новий курс : підручник для студентів вищих навчальних закладів. У двох книгах. Книга 1 : Загальні основи. Процес навчання. Москва : Гуманітарний видавничий центр ВЛADOC, 2008. 576 с.
11. Сергєєва К.В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2016. 368 с.
12. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / за ред. І.Д. Зверєвої. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
13. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. проф. Капської А.Й. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 488 с.
14. Федорченко Т.Є. Методи корекційної роботи з агресивними дітьми і підлітками. *Рідна школа : Науково-педагогічний журнал*. Київ : Деміур, 2007. № 2. С. 12–15.
15. Чемодурова Ю.М. Девіантна поведінка дітей і підлітків: із практики діяльності психолога й соціального педагога : *Психолог*. № 39. Київ, 2010. С. 3–11.
16. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи: навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. С. 339–363.
17. Шквир О.Л. Методика роботи класного керівника : навчальний посібник. 2-ге видання, перероблене. Хмельницький : ХГПА, 2020. 114 с.

REFERENCES:

1. Zhuravel T.V., Snitko M.A. (Eds.) (2016). Buduiemo maibutnie razem: prohrama profilaktyky konfliktiv ta pravoporushen sered uchnivskoi molodi [Building the future together: a program for the prevention of conflict and delinquency among young students]. Kyiv: [b. v.] [in Ukrainian].
2. Zvierieva I.D. (Eds.) (2012). *Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery* [Encyclopedia for social professionals]. Kyiv, Simferopol: Universum [in Ukrainian].
3. Zhuravel T.V. (2013). Sotsialna profilaktyka yak napriam sotsialno-pedahohichnoi diialnosti [Social prevention as a direction of socio-pedagogical activity]. *Sotsialna pedahohika – Social pedagogy* (pp. 85-101). Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
4. Zolotova H.D. (2006). Sotsialno-pedahohichna profilaktyka adyktivnoi povedinky studentiv (na prykladi navchalnykh zakladiv I-II rivnia akredytatsii) [Socio-pedagogical prevention of addictive behavior of students (on the

example of educational institutions of the I-II level of accreditation)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Luhansk: Luhanskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet [in Ukrainian].

5. Kostina V.V. (2018). *Profesiina pidhotovka maibutnikh fakhivtsiv sotsialnoi haluzi do profilaktyky dezadaptatsii uchniv u riznykh sotsialnykh instytutsiakh [Professional training of future specialists in the social field to prevent maladaptation of students in various social institutions]*. Kharkiv: KhOHOKZ [in Ukrainian].

6. Lorents K. (1994). *Ahresiia [Aggression]*. Moskva: Prohress [in Russian].

7. Liashch O.P. (2006). *Psyholohichna profilaktyka ahresyvnykh proiaviv v uchniv profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladiv [Psychological prevention of aggressive behavior in students of vocational schools]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Instytut pedahohiky i psyholohii profesiinoi osvity APN Ukrainy [in Ukrainian].

8. Mazokha I.S. (2008). *Indyvidualno-psyholohichni osoblyvosti ahresyvnosti osobystosti [Individual psychological features of personality aggression]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa: Pivdenoukrainskyi DPU im. K.D. Ushynskoho [in Ukrainian].

9. Ovcharova R.V. (2001). *Spravochnaia knyha sotsyalnoho pedahoha [Reference book of the social educator]*. Moskva: Sfera [in Russian].

10. Pidlasyi I.P. (2008). *Pedahohika: novyi kurs [Pedagogy: a new course]*. Moskva: Humanitarnyi vydavnychiy tsentr VLADOS [in Russian].

11. Serhieieva K.V. (2016). *Profilaktyka ahresyvnoi povedinky pidlitkiv u tsestrakh sotsialno-psyholohichnoi reabilitatsii [Prevention of aggressive behavior of adolescents in social and psychological rehabilitation centers]*. *Candidate's thesis*. Kyiv: Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka [in Ukrainian].

12. Zvierieva I.D. (Eds.) (2008). *Sotsialna pedahohika: mala entsyklopediia [Social pedagogy: a small encyclopedia]*. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury [in Ukrainian].

13. Kapska A.I. (Eds.) (2011). *Sotsialna pedahohika [Social pedagogy]*. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury [in Ukrainian].

14. Fedorchenko T.Ye. (2007). *Metody korektsiinoi roboty z ahresyvnyimi ditmy i pidlitkami [Methods of correctional work with aggressive children and adolescents]*. *Ridna shkola: Naukovo-pedahohichnyi zhurnal – Native school: Scientific and pedagogical journal*, 2, 12-15 [in Ukrainian].

15. Chemodurova Yu.M. (2010). *Deviantna povedinka ditei i pidlitkiv: iz praktyky diialnosti psyholoha y sotsialnoho pedahoha [Deviant behavior of children and adolescents: from the practice of a psychologist and social educator]*. *Psyholoh – Psychologist*, 39, 3–11 [in Ukrainian].

16. Shakhrai V.M. (2009). *Tekhnolohii sotsialnoi roboty [Technologies of social work]*. Kyiv: Tsentр navchalnoi literatury [in Ukrainian].

17. Shkvyr O.L. (2020). *Metodyka roboty klasnoho kerivnyka [Methods of work of the class teacher]*. Khmelnytskyi: KhHPA [in Ukrainian].